

ISTVÁN MÉSZÁROS

MARXISMUS, KAPITÁLOVÝ SYSTÉM A SOCIÁLNÍ REVOLUCE (INTERVIEW)

O AUTOROVI

István Mészáros (1930), maďarský marxistický filozof, pokračovatel tzv. budapeštské školy. — Po potlačení maďarského povstání na podzim 1956 emigroval; mnoho let žil a působil v italském Turínu, nakonec se usadil ve Velké Británii, kde dodnes vyučuje (nyní jako emeritní profesor) na univerzitě v Sussexu. V minulosti byl též profesorem filozofie a společenských věd na torontské York University. Díla: Marxova teorie odcizení (1970); Lukácsovo pojetí dialektiky (1972); Neo-koloniální identita a kontra-vědomí. Eseje o kulturní dekolonizaci (1978); Filozofie, ideologie a společenské vědy. Eseje o negaci a afirmaci (1986). Socialismus nebo barbarství. Od amerického století ke křižovatce dějin (2001).

ANOTACE

Interview bylo poskytnuto čtvrtletníku Naghd (Critique). Rozhovor pojednává o Marxově kritice politické ekonomie a o obecných otázkách ohledně použitelnosti marxistické teorie v současné době.

NAGHD: Které marxistické modely mohou podle vašeho mínění vysvětlit kapitalistické krize moderní doby?

1. Model reprodukce celkového společenského kapitálu?

2. Model nadprodukce?

3. Tendence klesající míry zisku?

4. Nebo můžeme všechny tyto modely spojit v jeden?

ISTVÁN MÉSZSÁROS: Ano, podle mého mínění lze všechny tyto modely spojit dohromady. Rozhodující roli však přece jen má globální hledisko kapitálu. Je úplnou ironií, že lidé teprve před nedávnem objevili, že žijeme ve světě „globalizace“. To bylo zřejmé už Marxovi a hovořím o tom stejným způsobem ve své přednášce věnované památce Isaaca Deutschera („The Necessity of Social Control“, 1971; tato přednáška byla později přetištěna ve IV. části *Beyond Capital*). Zde obšírně mluvím o „globalizaci“, ale nepoužívám tento termín, nýbrž hlavní ekvivalentní kategorie: „celkový společenský kapitál“ a „celek práce“. Konceptuální rámec, ve kterém má smysl hovořit o kapitálovém systému, může být jen globální. Kapitál nezná žádné sebeomezení a ani ve světě neexistuje síla, která by jej dokázala omezit, aniž radikálně překoná kapitálový systém samotný. Kapitál tak musel postupovat svým směrem a sledovat logiku vývoje: musel obsáhnout celek planety. Tento prvek byl v Marxovi vždy implicitně přítomen.

Ostatní věci, které jste zmínil (jako např. „klesající míra zisku“) jsou vůči globálně expanzivní logice kapitálu do jisté míry druhotné, a tak je všechny můžeme začlenit do globálního vidění. Kapitálový systém je tvořen mnoha jednotlivými konstituenty, a je tedy plný protikladů. Máme zde pluralitu kapitálů, které si konkurují na nadnárodní úrovni nebo uvnitř jednotlivých národních společenství. Pluralita kapitálů v rámci jednotlivých národních společenství je teoretickou oporou liberalismu, který si namlouvá, že kapitál je přirozeným nositelem svobody. Kapitál není homogenní entita. To do otázky „globalizace“ vnáší nemalé komplikace. Běžné chápání globalizace je čistou fantazií, neboť se nám snaží vsugerovat, že budeme všichni žít pod kapitalistickou „globální vládou“ a budeme se neproblematicky podřizovat příkazům této sjednocené globální vlády. To je zcela nepravděpodobné. Neexistuje způsob, jak přivést pluralitu kapitálů pod nadvládu jednoho velkého monopolu, který by takové „globální vládě“ poskytl materiální základnu. Ve skutečnosti máme jen nepřehlednou síť rozporů a protikladů, přičemž „celkový společenský kapitál“ je souhrnná kategorie, která označuje pluralitu kapitálů se všemi jejich rozpory.

Když se nyní na problém podíváme z druhé strany, ukazuje se, že v kapitálovém systému ani „celek práce“ nelze považovat za homogenní entitu. Mezi různými sektory práce, které si navzájem konkurují a zápasí jedna s druhou (místo toho, aby společně bojovaly proti kapitálu), existuje vlivem historických okolností nesčetné množství rozporů. To je jedna z tragédií naší přítomnosti. A nelze ji jen tak jednoduše zamést pod stůl. Jak napsal svého času Marx:

Konkurence klade mezi lidské jedince umělé bariéry, což platí nejen pro buržoazii, ale ještě možná více pro příslušníky proletariátu, a to navzdory skutečnosti, že je zároveň sblížuje. Každá organizovaná moc suverénně vládoucí nad těmito izolovanými jednotlivci, kteří žijí v podmínkách, které dennodenně tuto izolaci reprodukuje, může být zdolána jen po dlouhém zápasu. Požadovat opak by bylo totéž, jako kdybychom chtěli, aby v této historické epoše neexistovala konkurence nebo aby lidé ze své mysli vypudili veškeré myšlenky na věci, nad nimiž nemají ve své izolaci žádnou kontrolu.

Tyto protiklady a rozpory zůstávají s námi i nadále a lze je v poslední instanci vysvětlit povahou a fungováním kapitálového systému. Je to nepřekonatelně rozporný systém založený na společenském antagonismu. Je to konfliktní systém, spočívající na strukturálním ovládnutí práce kapitálem. Takže tu jsou nutně všemožné druhy rozdělení vyplývající z existence jednotlivých sektorů.

Nesmíme ale nikdy ztrácet ze zřetele, že máme co dělat s dynamicky se rozvíjejícím systémem. Dynamicky se rozvíjející systém globálního kapitálu představuje totálně a nerozpletně provázaný a zároveň bytostně rozporný systém. To je také důvod, proč všechny ostatní modely, o kterých jste hovořil, mohou být subsumovány pod pojem globálně se rozvíjejícího „celkového společenského kapitálu“ a s ním související kategorie „celek práce“. Tento všeobecný rámec sleduje svou vlastní logiku ve smyslu neúprosného vývoje podle svých vlastních vnitřních strukturálních determinací a omezení. Existují některé absolutní – historicky nepřekonatelné – meze systému. Jejich výklad se pod názvem „Aktivace absolutní meze kapitálu“ pokouším podat v páté kapitole své knihy *Beyond Capital*.

N: Jaký je váš názor na kritiku Marxovy teorii „přeměny hodnoty v cenu“ a na marxistické reakce na tuto kritiku?

IM: Obávám se, že zcela vyčerpávající odpověď by zabíhala do přílišných technických detailů. Je Vám jistě známo, jaké výhrady vůči těmto tezím vnesla moderní ekonomická teorie. Nedomnívám se, že si z nich můžeme něco podstatného vzít vzhledem k tomu, že v tržním systému, v němž operujeme, je nezbytné, aby docházelo k přeměně hodnoty v cenu. To nás vrací zpět k otázce „pracovní teorie hodnoty“. Základem Marxova myšlenkového světa je pracovní teorie hodnoty, která se týká způsobu vytváření a přivlastňování „nadhodnoty“ pod nadvládou kapitálu. V dnešních podmínkách socioekonomické reprodukce máme ve většině zemí tržní systém, jemuž se pluralita kapitálů, o které jsem hovořil, musí přizpůsobit. Zmínil jste se o „míře zisku“, u níž rovněž probíhá neustálé přizpůsobování. Toto přizpůsobování se nicméně nemůže odehrávat jinak než prostřednictvím přeměny hodnoty v cenu.

Kdyby (a pouze tam, kde) kapitál měl způsob, jak přímo politicky řídit rozšířenou reprodukci systému, nepotřeboval by (a tam, kde k tomu došlo, skutečně nepotřeboval) zprostředkujícího činitele: přeměnu hodnoty v cenu. Příslušný proces by mohl probíhat více či méně arbitrárně na základě politických rozhodnutí, jak tomu skutečně bylo v sovětském typu kapitálového systému. Jiný slovy, opět máme co dělat s vedlejším prvkem obecné teorie. Nejdůležitější není, zda k přivlastňování nadpráce dochází politickou či ekonomickou cestou. Důležité je, že ve všech myslitelných variantách kapitálového systému musí být nadpráce přivlastňována separátním orgánem nadřazeným práci, a strukturálně jí ovládajícím. Z uvedeného je tedy patrné, že základní kategorií je „nadpráce“ a nikoliv „nadhodnota“, jak se mnozí mylně domnívají. „Nadhodnota“ a specifické formy jejího přivlastňování a realizování jsou naprosto zásadní pro kapitalismus. Kapitálový systém má ale mnohem více podob. V minulosti existovaly – dokonce i dnes ještě existují – formy kapitálového systému, které se nedají jednoduše popsat jako kapitalistické.

Je vám jistě známo, že v minulosti se mnozí lidé snažili charakterizovat nyní zbankrotovaný sovětský systém jako „státní kapitalismus“. Nedomnívám se, že toto vymezení dává vůbec

nějaký smysl. Sovětský systém nebyl „státně kapitalistický“; byl „*postkapitalistický*“. Nicméně i tento systém byl založen na přivlastňování nadpráce separátním orgánem, který práci strukturálně ovládal a prováděl tak *politické vymačkávání nadpráce*. Jinými slovy, sovětská pracovní síla neměla pod kontrolou regulaci a alokaci své vlastní nadpráce, která se v tomto systému nemusela přeměňovat na nadhodnotu. Sovětský typ systému byl historicky specifickou formou kapitálového systému, v němž přivlastňování nadpráce muselo být *řízeno politicky*.

Tento systém v bývalém Sovětském svazu sice zanikl, v jiných částech světa se ale udržel. V čínském systému se stále ještě můžeme setkat s převážně politickým řízením vymačkávání nadpráce. Ačkoliv mnozí dnes hovoří o „tržním rámci čínského systému“, ve skutečnosti – podíváte-li se na zdejší proces společenský metabolické reprodukce v jeho celku – zjistíte, že trh má spíše vedlejší roli. Takže v čínském systému stále pokračuje politické přivlastňování nadpráce, a to v opravdu masivní míře. Když se tedy podíváme na problém přeměny hodnoty v cenu z hlediska „nadpráce“, spíše než „nadhodnoty“ (s níž se setkáváme jen v *některých* podobách kapitálového systému), dojdeme k závěru, že v jeho kapitalistické variantě (založené na „nadhodnotě“) se neobejdeme bez zprostředkování, bez přeměny hodnoty v cenu, jejíž jednotlivé detaily jsou historicky nahodilé. Závisí tedy na historických fázích kapitalistického vývoje. V pokročilejší monopolistické fázi kapitalismu tak musí docházet k přeměně nadhodnoty v cenu značně odlišným způsobem, než jak tomu bylo v mnohem dřívější fázi vývoje známé Marxovi.

N: Za jakých podmínek by přestala platit „teorie hodnoty“? Byly by to podmínky technologické, ekonomické nebo by se týkaly lidského faktoru?

IM: „Pracovní teorie hodnoty“ může přestat platit pouze jako výsledek radikální socialistické transformace. To je první věc, kterou je nezbytné zdůraznit. Aby přestala platit pracovní teorie hodnoty, museli bychom nejprve odstranit vymačkávání a alokaci nadpráce vnějším orgánem, ať už politickým, či ekonomickým. Tomu ale musí předcházet radikální transformace celého systému. Jinými slovy, o socialismu lze mluvit jen tehdy, když lidé mohou v souladu se svými cíli řídit svou vlastní činnost i alokaci jejích plodů. To předpokládá samosprávnou činnost a samosprávu společnosti vykonávanou „sdruženými producenty“, o které hovořil Marx. Tito „sdružení producenti“ nemohou ovšem řídit svou činnost a její cíle, pokud rovněž neřídí alokaci společensky vytvořeného nadbytku. Nelze si tedy představit nastolení socialismu, pokud vymačkávání a přivlastňování nadpráce bude nadále řídit oddělený orgán. V socialismu nemá pracovní teorie hodnoty naprosto žádnou platnost: není pro ni prostor.

Marx mluví o „chatrných základech“ kapitálového systému, když regulátorem společenského reprodukčního procesu v něm musí být perversní vymačkávání nadpráce. Je jasné, že s problémem alokace zdrojů se musí potýkat každá společnost. Neboť jaký je význam „ekonomie“? Je to co nejracionálnější nakládání se zdroji. Nedisponujeme nekonečnými zdroji, jimiž bychom mohli dle libosti plýtvat, jak to – ke škodě nás všech – dělá kapitálový systém. V žádné oblasti nemáme nekonečné zdroje, a to ani co se týče materiálních zdrojů, ani pokud jde o lidskou energii. Bez racionální regulace společenského reprodukčního procesu se tedy neobejdeme. Důležitou věcí je přitom životaschopnost společenského reprodukčního procesu na dlouhodobě udržitelné bázi, ne v nezodpovědně krátkozrakých a zcela neudržitelných limitech kapitálového systému. To je také důvod, proč je nezbytné přeorientovat společenskou vzájemnou

výměnu od tyranie nadhodnoty a od přivlastňování nadpráce producentů odděleným orgánem ke kvalitativně naprosto odlišnému modelu. V systému, kde „sdružení producentů“ řídí jak produkci, tak její alokaci, není prostor pro to, aby se u společenských jednotlivců zaváděla nadhodnota. To znamená, že není prostor pro imperativy kapitálu a kapitálové akumulace.

To je dáno tím, že kapitál není pouze materiální povahy. Na kapitál je nutno pohlížet jako na historicky podmíněný způsob řízení společenské metabolické reprodukce. To je základní význam kapitálu. Takto pojmán, kapitál proniká do každého aspektu života. Samozřejmě, že kapitál je také materiální entita jako zlato, bankovníctví, cenové mechanismy, tržní mechanismy atd. Kromě toho ale kapitál zasahuje také do světa umění, do světa náboženství a církví, stejně jako do kulturních institucí dané společnosti. V současném životě si nelze představit nic, co by nebylo řízeno kapitálem ve výše popsaném smyslu. To je tedy důvod, proč v historické periodě, kdy je kapitál všeobjímající, kdy je sám regulační proces fundamentálně iracionální, platí „pracovní teorie hodnoty“.

Tím však příběh zdaleka nekončí. Dále se komplikuje skutečností, že v těžkém dějinném období přechodu od nadvlády kapitálu k velmi odlišnému systému funguje jak pracovní teorie hodnoty, tak samotný zákon hodnoty velmi nedokonale. To je jeden z důvodů, proč byl sovětský typ kapitálového systému odsouzen k zániku. Byl to přechodný systém, který mohl postupovat buď směrem k socialistické transformaci společnosti, což neučinil, anebo se dříve či později musel zhroutit a nastoupit cestu kapitalistické restaurace. Toho jsme také byli svědky, neboť v jisté etapě svého vývoje nebyl sovětský systém obrazně řečeno „ani ryba ani rak“. Neměl žádný způsob regulování ekonomiky prostřednictvím nějakého ekonomického mechanismu, jako je trh, cenový systém, atd. Nemohl tudíž mít ten druh prostředků k disciplinování práce, jaké známe z kapitalistického tržního systému.

V naší společnosti je velké množství věcí automaticky vyřešeno působením tržních sil: práce je nelítostně podrobena všudypřítomnému diktátu trhu. V této souvislosti se jako rozhodující jeví otázka pracovního trhu. Když se ohlédneme zpět do časů, kdy se za Gorbačova zhroutil sovětský systém, uvidíte, že rozklad systému se časově shodoval se špatně pojatým a marným pokusem zavést do něj pracovní trh. To byl definitivní konec celé slavné perestrojky. Pracovní trh totiž může náležitě fungovat jenom v kapitalistických podmínkách. Jen tam totiž v „rozšířené reprodukci kapitálu“ hraje zákon hodnoty dominantní – a nikoliv jen částečnou nebo podružnou – roli. Svět kapitálu – totiž globální rámec - se potýkal s bezpočtem omezení, která byla mimo něj, a v nichž musel působit také sovětský systém. Ve dvacátém století se řada věcí, které v rámci ekonomicky regulovaného vymačkávání nadpráce v minulosti fungovaly, staly nanejvýš problematickými. Dnes jsou nedokonalosti trhu a všechno jiné než neproblematické fungování zákona hodnoty jasně patrné i v našem systému v rozvinutých kapitalistických zemích Západu. Posilování role státu – bez něhož by dnes kapitálový systém nepřežil ani den – značně omezuje možnosti uplatnění zákona hodnoty v našem systému. Zde narážíme na nepřekonatelné limity, které jsou ovšem vnitřními rozpory samotného systému.

Je třeba také dodat, že jednou věcí je *pokoušet se* o úplnou restauraci kapitalismu v bývalém Sovětském svazu a něco zcela jiného je v tomto počínání uspět. *Patnáct let* poté, co Gorbačov zahájil proces kapitalistické restaurace, můžeme hovořit pouze o *částečném* úspěchu, který se omezuje téměř výlučně jen na mafiánské obchodní kruhy ve velkých městech. Endemická a chronická krize v Rusku se mimo jiné projevuje také tím, že zaměstnanci mnoha profesních

skupin – jako například horníci – nepobírají řadu měsíců (a někdy až půl druhého roku) dokonce ani tamější mizerné mzdy, což je nemyslitelné v řádně fungující kapitalistické ekonomice, kde jsou primární regulační nástroje vymačkávání nadpráce ekonomické a nikoliv politické. To jenom podtrhuje hlavní vývojové trendy dvacátého století. Je okolností světodějného významu, že kapitálový systém nemohl ve dvacátém století dovršit svou evoluci ve své *kapitalistické formě*, založené na ekonomické regulaci vymačkávání nadpráce. A to do takové míry, že dnes přibližně jedna polovina světové populace – od Číny až po Indii a důležité regiony v Africe, jihovýchodní Asii a Latinské Americe – nežije v kapitalistickém systému v jeho ryzí podobě, ale v některé z hybridních podob kapitálového systému, ať už vzhledem k chronické nerozvinutosti příslušných zemí, nebo vzhledem k masivní spoluúčasti státu na regulaci socioekonomického metabolismu, anebo kvůli kombinaci obojího. Endemická krize v Rusku – která může nakonec skončit totální destabilizací a potenciální katastrofou – může být objasněna pouze na pozadí těchto souvislostí. Je nasnadě, že ty nejfatálnější dopady této světodějně skutečnosti – tj. neschopnosti kapitalismu nastolit svou vládu na celoplanetární úrovni navzdory veškeré samolibé rétorice o „globalizaci“ – ještě nějakou dobu nebudou patrné kvůli mytologiím minulosti a nyní převládajícímu triumfalismu. To však nikterak nesnižuje světodějný význam této skutečnosti ani neovlivňuje dalekosáhlé následky plynoucí z prohlubující se strukturální krize kapitálového systému pro budoucnost.

N: Kde je dnes proletariát a jakou roli hraje v sociální změně? Kde dnes můžeme najít aktéra společenské změny?

IM: Myslím, že to, nač se skutečně ptáte, se týká právě sociálního aktéra transformace. Právě to se totiž skrývalo pod pojmem „proletariátu“ v Marxových časech. V oné době tento termín obvykle označoval průmyslový proletariát. Průmyslová pracující třída sdružuje převážně manuálně pracující z různých průmyslových odvětví počínaje hornictvím a konče nejrůznějšími podobami průmyslové výroby. Omezení role aktéra společenské změny na třídu manuálně pracujících samozřejmě neodpovídalo Marxově pozici. Marx se ani náhodou nedomníval, že pojem „manuálně pracující třída“ může poskytnout přiměřený výkladový rámec pro to, co vyžaduje radikální společenská změna. V této souvislosti si stačí připomenout pasáže, ve kterých Marx předpovídá, že následkem stále větší polarizace společnosti bude stále více lidí postiženo „proletarizací“. Je to tedy proces proletarizace (jdoucí ruku v ruce s globálně se rozvíjejícím kapitálovým systémem), který skýtá konečnou odpověď na tuto otázku. Jinými slovy, rozhodující otázkou je to, jakým způsobem se drtivá většina obyvatel může dostat do situace, v níž ztrácí veškerou kontrolu nad svými životy a následkem toho je proletarizována. Ústředním problémem je tedy opět otázka, „kdo má pod kontrolou“ společenský reprodukční proces, když je drtivá většina společnosti „proletarizována“ a degradována na úroveň naprosté bezmoci, v níž se nacházela ta nejubožejší společenská vrstva – „proletáři“ – na počátku svého vývoje.

V kapitálovém systému – přinejmenším do jistého bodu jeho vývoje – jsou rozličné stupně a možnosti kontroly, což v zásadě znamená, že některé části společnosti disponují větší mírou kontroly než jiné. V jedné kapitole *Kapitálu* Marx popisuje kapitalistický podnik téměř jako vojenskou operaci, v níž máte důstojníky a poddůstojníky, přičemž mistři podobně jako poddůstojníci provádějí ve jménu kapitálu kontrolu a dozor nad masou pracovníků přímo zúčastněných na produkčním procesu. V konečném důsledku přirozeně veškeré kontrolní funkce náleží výhradně kapitálu, existují zde nicméně jisté mezistupně, přičemž jednotlivým složkám řídicího procesu je vyhrazena jistá omezená míra autonomie. Když tedy hovoříme o postupující

„proletarizaci“, máme tím na mysli proces nivelizace a negace dokonce i omezené míry autonomie, jíž se v procesu kapitalistické produkce těšily některé skupiny.

V této souvislosti stačí připomenout kdysi tak markantní rozdíl mezi administrativními („white-collar“) a manuálními („blue-collar“) pracovníky. Jak známo, propagandisté kapitálového systému, kteří se těší dominantnímu vlivu v kultuře a v intelektuálním životě často poukazují na rozdíl mezi těmito dvěma kategoriemi jako na další argument proti Marxovi, přičemž hlásají, že zatímco manuální práce z naší společnosti mizí, administrativní pracovníci, kteří se údajně těší větší jistotě práce (což je naprostá fikce), se pozvedají do „středních tříd“ (další mýtus). Ty, kteří předpovídají postupné vymizení manuální práce, bych vyzval k zdrženlivosti. Když se totiž rozhlédnete po světě a zaměříte se na rozhodující kategorii „celku práce“, ukazuje se, že drtivá většina vykonávané práce stále ještě spadá do kategorie práce manuální. Jako příklad postačí uvést stovky miliónů manuálně pracujících obyvatel Indie.

N: Mohu k tomu něco dodat? Je Marxovo rozlišení produktivní a neproduktivní práce dostatečné?

IM: Ano, je dostatečné v tom smyslu, že toto rozlišení můžete provést. Když se zamyslíte nad reprodukčním procesem v jeho celku, zjistíte, že jisté jeho složky se stávají stále více parazitními. V této souvislosti stačí uvést neustále rostoucí náklady na administrativu a pojištění. Nejextrémnější podobu parazitismu v našem současném reprodukčním procesu očividně představuje finanční sektor, trvale zapojený do globálních spekulací, se značným – a potenciálně velmi neblahým – vlivem na produkční proces v pravém smyslu toho slova. Nebezpečný parazitismus mezinárodního spekulativního finančního kapitálu – který je oslavován pod heslem nevyhnutelné a všeobecně prospěšné „globalizace“ – má značný vliv na potenciální vyhlídky společenské transformace. To nás vrací zpět k hlavní otázce aktéra společenské transformace. Hlavní slovo totiž nepatří historicky proměnlivému vztahu mezi administrativní a manuální prací, ale bytostně nezrušitelné konfrontaci mezi kapitálem a prací. Ta se neomezuje pouze na ten či onen sektor práce, ale týká se celku práce v její roli historického soupeře kapitálu. Jinými slovy, práce jakožto historický soupeř kapitálu – tj. globálně operujícího „celkového společenského kapitálu“, jehož soupeřem může být opět jenom „celek práce“, pojmáný jako globální síla – zahrnuje veškeré známé sektory a variace práce, ať už je jejich momentální socioekonomická konfigurace jakákoliv. Stačí se jen podívat na to, čeho jsme dnes svědky v našich zemích, v našich „rozvinutých“ západních společnostech. Dnes a denně jsou masy administrativních pracovníků bezohledně propouštěny ze zaměstnání. Doslova stovky tisíců v každé větší západní zemi.

Podívejme se na situaci ve Spojených státech. Kdysi dávno se totiž administrativní profese těšily jisté míře stability a pracovníci v nich zaměstnaní disponovali jistou omezenou mírou autonomie. To je však již dávno minulost. Do hry totiž nezadržitelně vstoupila „komputerizace“ a pokročilé technologie. Nicméně i za této situace je technologie vždy až na druhém místě za imperativem kapitálové akumulace. Ta má nakonec rozhodující slovo, přičemž argument „nezadržitelného technologického pokroku“ je používán jen jako alibi pro ničení lidských životů v masovém měřítku. Na pořadu dne je tedy proletarizace pracovní síly, která se až do nedávna těšila jisté míře sociálních jistot. To je probíhající proces. Nezaměstnanost je endemická a všudypřítomná; dnes na světě nenajdete jedinou zemi, ve které by nezaměstnanost nedosahovala masových rozměrů. V úvodu k vydání *Beyond Capital* v perštině (fársí) se zmiňuji o tom, že v Indii je *tři sta*

třicet šest miliónů (336.000.000!) registrovaných nezaměstnaných; a dovedete si jistě představit, kolik miliónů vůbec registrováno není. To je největší pohroma dnešního světa. Jen se rozhlédněte kolem sebe, co se dnes děje v Latinské Americe, na rostoucí nezaměstnanost v Africe a dokonce i v Japonsku, které bylo ještě nedávno oslavováno jako „hospodářský zázrak“. Dnes neuplyne jediný měsíc, abych se v japonském tisku nedočel o nových rekordních počtech nezaměstnaných. Ve skutečnosti má dnes Japonsko mnohem vyšší míru nezaměstnanosti než Spojené státy. Jaká ironie! Ještě relativně nedávno byl způsob, jímž si Japonci poradili s nezaměstnaností, dáván ostatnímu světu za příklad.

K chronickému růstu nezaměstnanosti dnes dochází v každé zemi světa, a to včetně těch, které tento problém v minulosti neznaly. Jako příklad lze uvést Maďarsko. To má dnes více nezaměstnaných než Německo, kde je nezaměstnanost tradičně vysoká. Zde narážíme na největší rozdíl mezi klasickým kapitalistickým a sovětským postkapitalistickým systémem. V zemích sovětského bloku nezaměstnanost neexistovala. Mohli jsme se zde setkat z rozličnými podobami *částečné zaměstnanosti*, nikoli však s nezaměstnaností. Dnes je míra nezaměstnanosti v Maďarsku dokonce ještě o něco vyšší než nezaměstnanost v Německu, v Británii a v Itálii. A podívejte se, co se dnes děje v Rusku. V Rusku až donedávna nezaměstnanost neexistovala a dnes zde nezaměstnanost dosahuje masových rozměrů. A jak již bylo řečeno, v mnoha případech (tak jako ruští horníci) po mnoho měsíců nepobíráte žádnou mzdu, ani když jste zaměstnaný. V této souvislosti není radno ztrácet ze zřetele, že se jedná o dynamický, postupně se rozvíjející proces a transformaci. Tento proces ohrožuje přežití lidstva a jediná síla, která je s tím schopna něco udělat – neboli jediná existující síla schopná nastolit *alternativní* způsob řízení společenského metabolismu – je práce. Nikoliv jen ta či ona její část, ale celek práce v roli *nesmiřitelného soupeře kapitálu*.

N: Než přejdu k otázce objektivní/reálné možnosti socialismu, rád bych se Vás zeptal na Marxe. Které stránky Marxovy teorie jsou problematické nebo vyžadují opravu? Které části ji podle Vás vyžadují? Metodologie, sociologie, dějinná nebo ekonomická teorie?

IM: Marxovský rámec potřebuje opravy neustále. Marxovy spisy byly sepsány v polovině devatenáctého století a jejich autor zemřel v roce 1883. Od té doby se mnohé změnilo. Transformační tendence, jichž jsme byli svědky v nedávné minulosti, které mají kořeny v několika prvních desetiletích našeho století, mohl Marx jen sotva tušit. Mám tím na mysli zejména pozoruhodnou schopnost kapitálu přizpůsobit se měnícím se podmínkám a opravit svou vnitřní strukturu, což mu umožnilo poněkud odsunout rozvinutí a uzrání jeho antagonistických rozporů. Ve své době nemohl Marx předvídat rozličné modalities a krajní meze státních zásahů v zájmu prodloužení života kapitálového systému. Rozhodující postavou v ekonomickém vývoji dvacátého století je John Maynard Keynes. Keynes si za svůj hlavní cíl vytkl záchranu systému prostřednictvím masivních injekcí státních subvencí určených na rozvoj soukromého kapitalistického podnikání, tak aby bylo možné v rámci nepřerušované kapitalistické akumulace trvale regulovat celkový reprodukční proces.

Před nedávnem Keynese odsunuly na vedlejší kolej „monetarismus“ a „neoliberalismus“, které se opájely iluzemi o trvalém odbourání státních zásahů a absurdními představami o „zmenšení vlivu státu“. V realitě samozřejmě nic takového vývoji nenavštěvovalo. Role státu v současném kapitalismu je ve skutečnosti větší než kdy předtím, a to včetně dvou a půl poválečných desetiletí

keynesiánské ekonomické politiky v nejrozvinutějších kapitalistických zemích. Tento trend je ve srovnání s Marxovou zkušeností něčím naprosto novým.

K těmto komplikacím navíc přispívá i to, co se odehrálo v bývalém Sovětském svazu a obecně v zemích sovětského bloku. Jedna věc je uskutečnit revoluci, která chce být socialistická a jejímž cílem je socialistická transformace společnosti. Něco naprosto jiného je ale docílit, aby společnost, která z této revoluce vzejde, splnila očekávání do ní vkládané. Nadvláda kapitálu – třebaže v jiné podobě – totiž pokračovala i v sovětském typu postkapitalistického systému. Když se na celou věc podíváme blíže, odhalíme jednu důležitou souvislost s Marxem. Marx totiž hovoří o „personifikacích kapitálu“, to je nesmírně důležitá kategorie. Marx zmiňuje tuto kategorii, když hovoří o soukromých kapitalistech, protože za jeho života ještě žádná jiná forma neexistovala. Ale ve svém pronikavém pohledu si uvědomuje, že to, co ve skutečnosti vymezuje řídicí personál kapitálového systému je, že jsou *personifikacemi kapitálu*. Musí působit v rámci objektivních imperativů kapitálu jako takového.

Ideologové a propagandisté kapitalismu pěstují mytologii „osvíceného kapitalisty“ a „starostlivého kapitalistického dobrodince“, kterým zpravidla leží na srdci blaho pracujících, zatímco ti, u kterých tomu tak není, jsou slovy bývalého britského konzervativního ministerského předsedy Edwarda Heath kritizováni jako „nepřijatelná tvář kapitalismu“. To je groteskní představa, jakkoliv nemusí být nezbytně výrazem pouhého cynismu. Všichni kapitalisté se totiž musí bezvýhradně podřídit objektivním imperativům vycházejícím z nezměnitelné logiky kapitálové expanze. Pokud tak neučiní, přestanou být záhy kapitalisty, a jsou tou samou logikou v rámci celkového reprodukčního procesu bez velkých průtahů zbaveni role řídicích osob. Je zcela nemožné, aby kapitalistům v první řadě leželo na srdci blaho pracujících. To by byl v daném nutném strukturálním ovládnutí práce kapitálem dokonalý protimluv ve všech možných variantách systému.

To nás vrací zpět k otázce „personifikací kapitálu“ v souvislosti s Marxovým viděním. Veškeré „personifikace kapitálu“ se totiž musí v závislosti na měnících se společensko-historických podmínkách podřizovat – a své zaměstnance podrobovat – objektivním imperativům vyplývajícím z logiky kapitálu. A to je hlavní pro pochopení toho, jak může vůbec existovat více podob „personifikace kapitálu“, jak jsme tomu byli svědky ve dvacátém století. Marx znal pouze jednu: soukromého kapitalistu, jímž mohla být jedna osoba nebo skupina akcionářů. My jsme však již zažili několik jejich podob a je pravděpodobné, že v budoucnu s pokračující globální krizí kapitálového systému zažijeme ještě další (a možná i velice netradiční) „personifikace kapitálu“.

Jedna z hlavních pohnutek k napsání knihy *Beyond Capital* byly úvahy o budoucnosti. Musíme se na budoucnost dívat kritickými očima, abychom mohli aktivně participovat na historickém procesu s plným vědomím osudových následků destruktivní moci kapitálu v současném stadiu dějin. Kapitál je zde s námi v té či oné formě již velmi dlouho; ve svých omezenějších formách vlastně již celá tisíciletí. Z toho však pouze jen tři až čtyři uplynulá staletí v podobě kapitalismu, jenž je s to plně rozvinout autoexpanzivní logiku kapitálu, a to bez ohledu na možné osudové následky pro přežití lidstva. Právě to je třeba vidět ve správné perspektivě. Když uvažujeme o budoucnosti, ve světle naší bolestné historické zkušenosti si nedokážeme představit situaci, v níž by svržení kapitalismu – což dříve splývalo s pojmem socialistické revoluce – vyřešilo naše stávající osudové problémy. Kapitál je totiž všudypřítomný; je hluboce zakořeněný v každém aspektu našeho společenského života. Máme-li tedy mít vůbec nějaký úspěch, musí být kapitál

důsledně vymýcen ze všech oblastí života cestou hluboké společenské transformace. Veškeré aspirace na socialistickou změnu na trvalém základě musí být vedeny tímto motivem, a to bez ohledu na průvodní komplikace. Je nezbytné být neustále na pozoru, aby se do projektů budoucích socialistických revolucí nevloudily potenciální personifikace kapitálu. Naše plány se musí zaměřit na vypracování a úspěšné praktické použití nezbytných opatření proti návratu personifikací kapitálu, a to v jakékoliv nové podobě.

Marxistický rámec musí být tedy neustále revidován v tom smyslu, aby byl s to poradit si s překvapivými zvraty a zákrutami, které nám připravuje „lest historie“. Neexistuje oblast teoretického zkoumání (a Marx by byl první, kdo by s tímto tvrzením souhlasil; dokonce tak výslovně učinil), která by unikla nutnosti důkladné revize s každou významnější historickou změnou. A pravdou je, že od Marxových dob došlo k značné historické změně.

V této souvislosti je nezbytné připomenout, že již Marx si byl do značné míry vědom „ekologického problému“, tj. ekologických problémů kapitálového systému i nebezpečí, která to přináší pro přežití lidstva. Ve skutečnosti byl první, kdo to pojmově uchopil. Hovořil o znečišťování přírodního prostředí a zastával názor, že logika kapitálu – která ve jménu své vlastní expanzivní dynamiky a rostoucí akumulace kapitálu sleduje pouze kritérium zisku – nemůže brát sebemenší ohled na obecně lidské hodnoty a dokonce ani na přežití lidstva. Rozličné aspekty tohoto problému lze tedy najít již v Marxovi. (Jeho poznámky na toto téma jsem probíral ve výše zmíněné přednášce *The Necessity of Social Control* z roku 1971.)

Ve své době Marx samozřejmě nemohl předvídat hloubku krize, v níž se jednou budeme nacházet. Pro nás jsou rizika ohrožující přežití lidského rodu záležitostí *bezprostřední naléhavosti*. Zničení lidstva dnes nepředstavuje žádný problém. Disponujeme zbraněmi, které mají potenciál k úplnému zničení lidského rodu. Nic podobného nebylo možné za Marxova života předvídat. Latentní destruktivní rysy systému byly patrné pouze ve vztahu k perverzní logice uplatňované ve sféře *ekonomie*. Jak jsem již podotkl výše, nejvlastnějším posláním ekonomie je co možná *nejhospodárnější* nakládání s dostupnými zdroji v dlouhodobé perspektivě. Dnes jsme svědky přesně opačné tendence. Způsob, jímž kapitálový systém funguje, je výsměchem jakémukoliv pojetí hospodárnosti. Ve skutečnosti totiž s krajní nezodpovědností všude propaguje pravý opak ekonomie, totiž nejbezuzdnější *plýtvání*. Je to právě toto plýtvání motivované ziskuchtivostí, které bezprostředně ohrožuje přežití lidstva a ze snah zvrátit tento vývoj činí záležitost nejvyšší *naléhavosti*. To bylo v době, kdy Marx sepisoval své dílo, zcela nepředstavitelné, ačkoliv si do přítomné situace můžete *projektovat* výroky o znečištění životního prostředí, které se objevují v jeho kritice Feuerbachova ahistorického vidění přírody, jež se rovnalo idealizaci přírody zcela odtržené z jejího společenského kontextu a naprosto ignorovalo nutné dopady kapitálového pracovního procesu na přírodu. Marxovy kritické výhrady na toto téma se objevují na stránkách *Německé ideologie*. V žádném případě se však nejedná o vyčerpávající výklad tohoto vzájemně provázaného komplexu problémů v celé jeho nynější hrozivosti a naléhavosti.

V roce 1998 jsme si připomněli 150. výročí sepsání *Komunistického manifestu*. Kritická otázka zní: Má lidstvo před sebou ještě dalších 150 let? Každopádně ne, pokud kapitálový systém přežije! Budťo nás čeká následkem rozmařilého systémového plýtvání globální katastrofa, anebo lidstvo musí přijít s radikálně odlišným způsobem regulace společenského metabolismu!

N: Jak byste popsal objektivní/reálnou možnost socialismu?

IM: To je v tomto okamžiku nesmírně obtížná otázka vzhledem k tomu, co se odehrálo v nedávné minulosti a co stále ještě probíhá. Musíme mít stále na paměti, že velkou historickou výzvou pro nynější i budoucí generace je přechod od jednoho typu společenského metabolického řádu k typu radikálně odlišnému. Nelze dostatečně zdůraznit, jak nezměrný a obtížný je tento dějinný úkol. Nikdy v minulosti nebyl tak naléhavý jako dnes.

Kapitálový systém se do své nynější podoby všeobjímajícího a dominantního systému rozvinul během posledních třech až čtyřech staletí. Ve dvacátém století se mu rovněž podařilo zadusit, oslabit nebo zkorumpovat každou větší politickou snahu usilující o jeho svržení a překonání. Byla by ale velká iluze domnívat se, že to znamená konec socialismu. V tomto duchu se nynější situaci v posledních několika letech snažila popisovat neoliberalní propaganda, když triumfálně hlásala, že „socialismus je jednou provždy vyřízený“. Margaret Thatcherová se během svého desetiletého působení ve funkci ministerské předsedkyně Velké Británie chlubila, že „za její vlády socialismus nadobro zmizel ze scény“. Měla tím na mysli dělnické hnutí, rozličné profesní a odborářské organizace, a mezi nimi zejména horníky. Za její éry došlo k velké hornické stávce, která byla poražena za součinnosti kapitalistického státu a Labour Party pod vedením Neala Kinnocka. Thatcherová označila horníky za „vnitřního nepřítele“. Navzdory liberálním proklamacím se její strana nikterak nezdráhala označit Vás stejně jako každého, kdo si udržel aspirace na vytvoření socialistického řádu, za „nepřítele“ a „sabotéra“.

Když se dnes rozhlédnete kolem sebe, zjistíte, že kapitál má všude zelenou. Je však schopen vyřešit vážné problémy, které neustále vznikají tím, jak funguje jeho vlastní způsob společenské metabolické reprodukce? Domnívám se, že ne. Právě naopak, pokud vezmeme v úvahu jeho nepřekonatelne antagonistické rozpory, ukazuje se, že kapitál není s to tyto problémy řešit. Místo toho je vytváří ve stále větším měřítku. To je hlavní důvod, proč socialismus zůstává i nadále na programu dne i navzdory masivnímu a soustředěnému úsilí na jeho likvidaci. Úspěch kapitálu spočívá pouze v jeho schopnosti *oddalovat* čas, kdy bude řešení jeho neustále se prohlubujících a přibývajících problémů nevyhnutelné. V minulosti jsme zažili bezpočet sociálních výbuchů v reakci na rozpory etablovaného společenského řádu, počínaje revolučními roky 1848 a 1871 a v jitém smyslu i Francouzské revoluce z roku 1789 a jejích dozvuků. Nicméně přirozená touha člověka po spravedlivém společenském řádu zůstala až do dnešních dnů nevyslyšena a dokonce i ty nejheroičtější pokusy o její naplnění byly ať tak či onak zmařeny a pošlapány silami kapitálu. Až příliš mnoho tíživých problémů zůstává trestuhodně neřešeno. Za této situace se konfliktní, antagonistický způsob společenské reprodukce, který na jedné straně vytváří naše nynější problémy a na druhé straně brání jejich řešení, ukazuje jako naprosto neudržitelný. Konfliktní strukturální determinace jsou totiž nezbytným předpokladem jeho fungování a reprodukce bez ohledu na následky. Tyto determinace jsou neodstranitelné. Navzdory všemu triumfalismu, tyto determinace nemizí ze scény. Devastující následky této struktury se budou neustále vracet. Lze si představit jen jedno řešení: odstranění strukturálního antagonismu z naší společenské metabolické reprodukce. A to je uskutečnitelné jen tehdy, když transformace pronikne do každé oblasti života počínaje nejmenšími konstitutivními buňkami naší společnosti a konče největšími monopolistickými nadnárodními korporacemi, které vládou nad našimi životy.

Jakkoliv se tedy na první pohled může zdát, že kapitál dnes zažívá svůj historický triumf, jedná se mnohem spíše o jeho dosud nejhlubší krizi. Možná to zní paradoxně. Když ale pochopíte způsob, jímž kapitál může všude ovládat společenský reprodukční proces, bude Vám okamžitě jasné, že strukturálně není schopen řešit své problémy a rozpory. Kamkoliv se obrátíte, tam vidíte, že to, co se zprvu zdá – a co je všeobecně prezentováno – jako spolehlivé a trvalé řešení, se dříve či později rozpadne v prach. Jenom si vzpomeňte na jepičí život „hospodářských zázraků“ v poválečných desetiletích. O jaký druh „zázraků“ se vlastně jednalo? Byli jsme svědky „německého zázraku“ a „japonského zázraku“, které byly následovány italským, brazilským a mnoha dalšími „zázraky“. Jak si asi dobře vzpomínáte, posledním z nich byl nekriticky oslavovaný zázračný ekonomický vzestup takzvaných „asijských tygrů“. A jak tento „zázrak“ dopadl? Stejně jako jeho předchůdci záhy vyšuměl a byl následován hlubokou krizí. Dnes na světě nenajdete jedinou zemi, která by se nepotýkala se zcela základními problémy (lze k nim přiřadit i nedávné otřesy na akciových trzích v Rusku a v některých východoevropských zemích). Když se dnes podíváte na stránky buržoazních deníků, všimnete si, že je do jednoho zachvátil tentýž druh paniky. Z jejich titulků je patrná nejistota ohledně toho, co se to vlastně děje. Vzpomínám si, že v době, kdy kulminoval „asijský hospodářský zázrak“, byl tento domnělý zázrak používán jako výstraha proti pracujícím západních kapitalistických zemí. „Chovejte se slušně! Smiřte se s životní úrovní a s pracovními podmínkami obvyklými v dynamicky se rozvíjejících asijských zemích, nebo budete mít velké potíže!“ Systém, který v „postindustriálních“ západních „rozvinutých kapitalistických“ zemích údajně vyřešil všechny své potíže, a pak se musí uchýlovat k takovýmto autoritativním vyděračským praktikám, nepředstavuje pro budoucnost příliš velký příslib, a to ani v rámci svých vlastních omezených možností. A opět se nabízí jen jedno životaschopné a udržitelné řešení. Tím je socialismus: socialismus v tom smyslu, jak jsem o něm už hovořil, tj. jako odstranění dnešního konfliktního a antagonistického rámce, jehož neredukovatelnou strukturální determinací je to, že v ní jedna část populace – její nepatrná menšina – musí vládnout nad drtivou většinou. To znamená, odstranění formy nadvlády, která si pro sebe beze zbytku uzurpuje veškeré rozhodování. Práce jako soupeř kapitálu nedisponuje žádnou rozhodovací pravomocí; a to platí i v tom nejomezenějším smyslu. To nás do budoucna staví před nevyhnutelné dilema. V tomto smyslu tedy tvrdím, že šance pro vzkříšení socialistického hnutí – ať už v dříve či později – jsou dnes větší než kdykoliv předtím.

N: A pojem „revoluce“ ve Vašem chápání?

IM: Ano, revoluce zůstává velice důležitým a platným konceptem, pokud ji chápete jako hluboké kontinuální revoluční přetváření všech faset našeho sociálního života. Neměli bychom si však revoluci rozhodně představovat jako „jeden velký řetěz událostí, které jednou provždy od základu všechno změni“, a žít tak falešnou iluzi, že k vítězství stačí jen setnout pár hlav. Podle Marxe – jak je jasně patrné z bezpočtu jeho výroků – totiž revoluce znamenala v první řadě „sociální revoluci“. Byl toho názoru, že zásadní rozdíl mezi dřívějšími revolucemi a socialistickou „sociální revolucí“ spočívá v tom, že dosavadní revoluce byly co do svého charakteru v podstatě politické, což vedlo k tomu, že se orientovaly převážně na změnu vládnoucí oligarchie dané společnosti a drtivou většinu obyvatelstva ponechávaly v postavení strukturální podřízenosti. V této souvislosti je rovněž na místě opětovně zvážit otázku „personifikací kapitálu“. Je celkem snadné setnout během pokusu o revoluční změnu větší či menší počet nepohodlných hlav; k tomu zpravidla dochází v revoluci motivované ryze politickými cíli. Takto byl koncept „revoluce“ povětšinou chápán až do nedávna.

Trpké zkušenosti nás však poučily, že tak to nefunguje. Tento postup není dostačující. Musíme si tedy znovu připomenout, co říkal Marx o „sociální revoluci“. Musím rovněž zdůraznit, že příslušná koncepce „sociální revoluce“ není původně Marxovou myšlenkou. Tento koncept rozvinul *Babeuf* a jeho hnutí v bouřlivém období následujícím po revolučních událostech roku 1789. Babeuf byl později popraven poté, co byl on a jeho stoupenci obviněn ze „spiknutí“. Ve skutečnosti usiloval o nastolení „společnosti rovných“. Týž požadavek byl opět nastolen ve 30. letech devatenáctého století a v revolučním roce 1848. V těchto obdobích revolučního kvasu byla myšlenka „sociální revoluce“ v popředí zájmu nejprogresivnějších společenských sil a Marx ji právem přijal za svou.

V procesu radikální společenské transformace – a tím máme na mysli socialistickou revoluci – se změny nemohou omezovat na výměnu vládnoucí garnitury: revoluce musí mít širokou základnu a vskutku společenský rozměr. To znamená, že následky společenské transformace a nový způsob řízení společenského metabolismu musí proniknout do každého aspektu sociálního života. Právě v tomto smyslu si pojem revoluce zachovává svou platnost; a zdá se, že ve světle naší historické zkušenosti má větší platnost než kdy předtím. Revoluce v tomto smyslu není jen vytrhávání, ale i sázení. Co vsazujete na místo toho, co bylo vytrženo, je stejně tak součástí tohoto procesu jako vytrhávání. Marx kdesi uvádí, že být „radikální“ znamená „jít ke kořenům věci“. To je doslovný význam radikalismu, který si ve vztahu k sociální revoluci zachovává svou platnost ve výše uvedeném smyslu vytrhávání a sázení.

Mnohé z toho, co je dnes pevně zakořeněné, musí být v budoucnu vytrháno prostřednictvím náročných procesů kontinuální – chcete-li „permanentní“ – společenské transformace. Avšak terén, kde se to bude dít, nemůže zůstat nezaplňený. To, co bylo vytrháno, musí nahradit něco, co je schopno se uchytit. Když Marx hovoří o společenském řádu pod nadvládou kapitálu, používá výraz „organický systém“. Příslušnou pasáž cituji v předmluvě ke knize *Beyond Capital* publikované v perštině (fársí). Kapitálový systém je *organický systém*. Každá jeho část je oporou a posilou pro části ostatní. A právě tato *vzájemná provázanost* částí systému způsobuje, že se problém revoluční změny stává nesmírně komplikovaným a obtížným. Když chcete odstranit organický kapitálový systém, musíte ho nahradit *jiným organickým systémem*, ve kterém jsou části oporou celku, protože části poskytují rovněž oporu jedna druhé. Takto se nový systém stává životaschopným, stabilním a rostoucím, přičemž se rozvíjí ve směru, který zajistí uspokojení každého člena společnosti.

Je jasné, že „revoluce“ nemůže být výlučně záležitostí „společenského převratu“. Proces odbourávání starého řádu představuje pouze podružný aspekt *sociální revoluce*. Historicky známé varianty kapitalismu mohou být svrženy (v jistém omezeném smyslu se to již stalo), *kapitál* jako takový však „svržen“ být nemůže. Musí být vytrhán ve výše uvedeném smyslu a jeho místo musí zaplnit něco jiného. Stejně tak lze svrhnout *kapitalistický stát*. Jakmile jste však svrhli kapitalistický stát, neodstranili jste ještě problém samotný, protože *stát jako takový* svržen být nemůže. To je důvod, proč Marx hovoří o „odumírání státu“, a to je něco naprosto jiného. Největším úskalím souvisejícím s úkolem revoluční transformace je nicméně to, že *práce jako taková* „svržena“ být nemůže. Jak „svrhnout“ práci, která – společně s kapitálem a státem – představuje jeden ze tří pilířů kapitálového systému? Práce je přece základem společenské reprodukce.

V několika posledních desetiletích jsme z různých stran mohli zaslechnout, že „informační revoluce“ jednou provždy skoncovala s prací a od té doby žijeme v „postindustriální společnosti“.

Pojetí práce jako hry má úctyhodnou historii a datuje se zpět až k Friedrichu Schillerovi. Nicméně nedávné pokusy o vzkříšení této představy z iniciativy apologetů kapitálu jsou dokonale absurdní. Administrativním rozhodnutím můžete zrušit *námezdní práci*. To je ale na hony vzdáleno ideálu emancipované práce, která je myslitelná jen jako *vlastní* emancipace sdružených producentů. Lidská práce jako produktivní aktivita zůstává vždy absolutní podmínkou reprodukčního procesu. Přirozeným podkladem existence lidských jedinců je příroda, která musí být racionálně a tvořivě *řízena* produktivní aktivitou a nikoliv nezodpovědně a destruktivně *ovládána* iracionálními, plýtvavými a destruktivními požadavky kapitálové expanze. Společenský metabolismus zahrnuje nezbytnou vzájemnou výměnu mezi samotnými jednotlivci i mezi celkem těchto jedinců a nepoddajnou přírodou. Dokonce i původní, neapologetické pojmání práce jako hry z osmnáctého století by bylo nemyslitelné bez idealizace přírody: bez přehlížení nebo popírání její nutné nepoddajnosti. Avšak nedávné pokusy o apologetické vzkříšení tohoto pojetí se ve světle nesčetných dokladů o bezohledné destrukci přírody kapitálem, cynicky přehlížených zastánci takových teorií, jeví jako nanejvýš nevěrohodné.

Určitě se Vám dostaly do ruky knihy a články z posledních dvou až třech desetiletí pojednávající o takzvané postindustriální společnosti. Co to znamená, „postindustriální“? Pokud chce lidstvo přežít, musí být příčinnivé (industrious). Musí pracovat, aby se mohlo reprodukovat. Musí vytvářet podmínky, za nichž bude lidský život nejen možný, ale také bohatší co do své obecně lidské seberealizace. A to je uskutečnitelné jenom prostřednictvím průmyslu (industry) v základním smyslu slova. Představa, že „informační revoluce“ učiní průmyslovou práci zcela nadbytečnou, nebude nikdy ničím víc než jen samoučelnou propagandistickou fantazií.

Je příznačné, že v téže době, kdy apologetové kapitálu mluvili o „postindustriálním“ ráji, se zároveň pochvalně vyjadřovali o stěhování takzvaných „špinavých“ průmyslových odvětví do Indie, Číny, na Filipíny a do Latinské Ameriky. Takže „špinavá průmyslová odvětví“ by měla být z „rozvinutého kapitalistického“ Západu odstěhována! Kam ale „kapitáni průmyslu“ hodlají přemístit komíny Union Carbide vypouštějící jedovaté zplodiny? Jsou vztyčeny v indickém Bhópálu, což vede ke katastrofě, při které umírá několik tisíc lidí a další tisíce jsou oslepeni a zraněni. Je snad tohle tím, co činí společnost „postindustriální“? Kdepak. Takový „vývoz technologií“ neznamena nic jiného, než že kapitalistický Západ posílá své špinavé prádlo do některého „méně rozvinutého“ regionu světa, neboli do takzvaného „třetího světa“. Zároveň ale ideologové a propagandisté systému neváhají s krajním cynismem tvrdit, že takový vývoz technologií znamená „modernizaci“ v duchu amerického modelu, díky němuž se lidem na celém světě otevírá perspektiva blahobytného a šťastného života v plně automobilizované společnosti.

Tolik potřebná revoluce znamená základní změnu toho všeho. Samotný společenský převrat nic neřeší. Svržení nebo zrušení některých institucí je ve specifických historických situacích vždy jen nezbytný *první krok*. Bez radikálního politických činů je odstranění staré vládnoucí garnitury a její nahrazení něčím jiným nemožné. Konečným cílem však musí být hluboký proces kontinuální společenské transformace. A v tomto smyslu má nadále pojem revoluce nezastupitelný význam.

N: Pracující třída na Západě organizovaná do odborových organizací se snaží přizpůsobit svou představu o Marxovi situaci, v níž je práce v dnešním světě. Jejich hlas a zápas nejdou za rámeč relativně skromných požadavků lepšího sociálního zabezpečení, vyšší mzdy atd. Naproti tomu na Východě, vzhledem k tamějším diktátorským režimům, opožděnému ekonomickému vývoji a nižší

úrovni teoretických znalostí, usilují společenská hnutí nejen o dosažení lepší životní úrovně, ale i o svržení jejich kapitálového systému. Globalizace a privatizace zde vytvořily živnou půdu pro hnutí proti kapitalismu. Zdá se, že radikální hnutí dnes může přijít spíše z Východu než ze Západu. Co si o tom myslíte?

IM: Domnívám se, že když zkoumáme fakta, ukáže se, že mnohé z toho, co jste uvedl, skutečně platí, nicméně s jistými historickými výhradami. Jinými slovy, popsaná situace odráží vývoj z období před dvěma až třemi desetiletími, ale stále méně nynější stav věcí. Když se podíváte na některé z hlavních požadavků odborového hnutí v západních kapitalistických zemích jako například v Itálii a ve Francii, vyjde najevo, že je nemůžete jen tak snadno popsat jako požadavky za vyšší mzdy. Vezměte si například požadavek na zkrácení pracovního týdne na pětatřicet hodin za tutéž mzdu, který byl přijat francouzskou vládou. Ve Francii nyní existuje zákon, který má být uveden do praxe mezi lety 2001-2002 a který pracovní týden zkracuje na 35 hodin. Toto není požadavek za vyšší mzdu. Tentýž vývoj lze pozorovat i v Itálii, kde se ozývá velmi silné volání po přijetí obdobného opatření. Pro ilustraci mohu citovat jednoho z vůdčích představitelů italského hnutí za pětatřicetihodinový pracovní týden Fausta Bertinottiho. Citát je reakcí na dopis jedné čtenářky adresovaný redakci deníku strany *Rifondazione*. Jak je Vám jistě známo, pracovní podmínky žen jsou ve všech kapitalistických zemích horší než pracovní podmínky mužů. (Což samozřejmě neznamena, že by pro jejich mužské protějšky byly nějak růžové.) Položila deníku otázku: „Jak máme naložit s volným časem, který získáme“ díky pětatřicetihodinovému pracovnímu týdnu? A takto zněla Bertinottiho odpověď:

Domnívám se, že celý horizont Vaší otázky se nám neodhalí dříve, než si ujasníme, že se nejedná výlučně o problém zápasu za práva pracujících, ale o otázku obecnějšího civilizačního dosahu: tj. o důležitou otázku času a o vztah mezi pracovní dobou a volným časem. Z Marxe v první řadě víme, že krádež pracovní doby se v jistém stadiu historického vývoje stává velmi chatrným základem produkce, bohatství a organizace společnosti. Mimoto také víme, že zápas proti vykořisťování může kráčet pouze ruku v ruce se zápasem proti odcizení, neboť obojí se vzájemně prolíná a je spolu úzce spjato; tj. se zápasem proti mechanismu zakořeněnému hluboce v povaze kapitalismu, který nejen že každému pracujícímu odnímá produkt „živé práce“, ale vede k cizosti, vyvlastnění a nesvobodné regulaci vlastního života. Když pomineme čistě pragmatickou stránku věci, že za méně času stráveného v zaměstnání obdrží daný zaměstnanec tutéž mzdu, znamená pětatřicetihodinový pracovní týden v první řadě zlepšení života daného jednotlivce: svobodné nakládání s časem, řečeno politicky neutrálním jazykem. Ke skutečné sociální transformaci totiž nemůže dojít bez projektu kolektivně spravovaného a svobodného nakládání s pracovním a volným časem: reálného projektu, nikoliv jen hypotéz vypracovaných mimo zkušenost společenského subjektu a mimo prostor individuálních subjektivit. To je pro politiku i pro naši stranu velká výzva.

Z výše uvedeného tedy jasně vyplývá, že zápas za pětatřicetihodinový pracovní týden není pouze jedním z „požadavků odborového hnutí“. Je výzvou celému systému společenské metabolické reprodukce a bylo by tedy nanejvýš nepřesné charakterizovat jej pouze jako jeden z „požadavků odborového hnutí“.

Máte pravdu, že požadavky ekonomického charakteru po dlouhou dobu vytvářely obzor hnutí práce v rozvinutých kapitalistických zemích. Taková jednostranná orientace se ale dlouhodobě

nemůže udržet. To nás opět přivádí k otázce, jaké šance má socialismus. Hnutí práce je nyní tlačeno směrem, který ho nutí nastolit otázku délky pracovní doby a volného času. Volání po zkrácení pracovní doby je dnes jen v omezené míře mzdovým požadavkem. Pracující nyní nepožadují pouze vyšší platy. Je pravda, že říkají: „Nechceme ztratit to, co už máme.“ Objektivní logika situace je, že o to – byť třeba jiným způsobem – přicházejí stejně. Jedna z velkých porážek posledních třiceti let souvisí s fenoménem, který označuji jako „sestupnou nivelizaci nestejně míry vykořisťování“. (Zabývám se jím detailně v oddílu 7 nazvaném *The Necessity of Social Control*, 1971, pojednávajícím o „Intenzifikaci míry vykořisťování“; viz *Beyond Capital*, 890-2.) V západních kapitalistických zemích se pracující třída dlouhá léta těšila z výhod „nestejně míry vykořisťování“. Její existenční a pracovní podmínky byly nesrovnatelně lepší než podmínky v „rozvojových“ zemích takzvaného „třetího světa“. (Tento názor jsem vždy odmítal jako ryze účelovou propagandu západního kapitalismu s poukazem na skutečnost, že „třetí svět“ je integrální součástí jednoho jediného vzájemně provázaného světa.)

Nyní se však situace zhoršuje celosvětově. „Sestupná nivelizace“ je patrná dokonce i v nejrozvinutějších kapitalistických zemích. Dnes musí pracující čelit ohrožení svých základních existenčních jistot, protože nezaměstnanost – často pod pláštíkem „flexibilní“ reorganizace – se šíří do všech oborů. Boj s nezaměstnaností nelze redukovat pouze na vyjednávání o mzdách. Doby, kdy bylo možné situaci redukovat na problém „marginální nezaměstnanosti“ – kdysi dávno na vrcholu keynesiánské expanzivní éry – jsou nenávratně pryč. Pracující třída dokonce i v těch nejrozvinutějších kapitalistických zemích se tak musí vyrovnávat s radikálně novou situací.

Máte nesporně pravdu, že na Východě jsou podmínky nesrovnatelně horší. Zároveň je ale nezbytné zdůraznit, že příslušné země jsou integrální součástí globálního systému „celkového společenského kapitálu“ a „celku práce“. Všechno, co se odehrává v jedné části, se projevuje na životních podmínkách někde jinde. Situace na trhu práce se zhoršuje všude, přičemž výjimkou nejsou ani rozvinuté západní kapitalistické státy. To platí v Kanadě stejně jako ve Spojených státech nebo Anglii, Německu, Francii či Itálii. Tlak se zvyšuje a to podle mého soudu znamená změnu v orientaci hnutí západní pracující třídy. Když studujete historii hnutí pracující třídy ve dvacátém století, zjistíte, že jednou z největších tragédií této historie bylo vnitřní rozdělení popisované jako oddělení průmyslového (odborového) křídla hnutí a jeho křídla politického (politických stran). Toto oddělení znamenalo velké omezení hnutí práce, neboť značně zúžilo prostor jeho působení. Politické strany se omezily na to, že lidé, jejichž zájmy mají zastupovat, mají právo volit – vložit každé čtyři nebo pět let do volebních uren kousek papíru – a tak delegovat veškeré své rozhodovací pravomoci na ty, kteří je zastupují v parlamentu.

Za současných rychle se měnících poměrů je žádoucí dosáhnout toho, aby se samotné odborové hnutí („průmyslové křídlo“) chopilo přímé politické role. To se již začíná dít v některých evropských kapitalistických zemích (zejména v Itálii a ve Francii) stejně jako v Japonsku. Osobně zastávám názor, že se tak v nepříliš vzdálené budoucnosti začne dít rovněž v Kanadě a ve Spojených státech. A to je právě ona výhrada, kterou bych rád připojil k vaší otázce. Vlivem tendenčního zákona kapitálového vývoje směrem k sestupné nivelizaci nestejně míry vykořisťování se ve věku strukturální krize *kapitálového systému* a nikoliv jen *kapitalismu* věci značně změnila a mění se stále. Jistě víte, o čem hovořím; podrobně se tímto problémem zabývám v *Beyond Capital*. Za těchto podmínek již není možné, aby byli lidé nadále drženi v podřízeném postavení.

Pro ilustraci stačí zmínit případ britských horníků, kteří vydrželi stávkovat celý rok; a to nejen kvůli zlepšení své mzdové situace. Bylo by nepředstavitelné snášet celý rok strádání, nedostatek, diskriminaci, nepřátelství a útlak ze strany státních orgánů jen kvůli zvýšení mzdy o deset, dvacet nebo i padesát liber týdně, když během stávky přicházeli o mnohem více dokonce i čistě finančně. Horníci v Británii byli nakonec poraženi společným úsilím státu a – jak již bylo řečeno – bohužel i Labour Party, jejich přirozeného „politického spojence“. A jak se změnil početní stav britských horníků? V době stávky se jejich počet v regionu blížil 150.000; dnes jich je méně než 10.000! Taková je tedy situace. To je to, proti čemu dnes musí pracující bojovat: proti snižování jejich počtu, proti přeměně hornických měst a vesnic ve zpustlé enklávy chronické nezaměstnanosti. V současné době je tedy dokonce i v rozvinutých kapitalistických zemích stále více skupin pracujících nuceno následovat příkladu britských horníků. Mohu uvést ještě jeden příklad, dělníky z liverpoolských loděnic, kteří snášeli útrapy stávky ne jeden, nýbrž dva a půl roku. Tento druh jednání, tento druh zápasu, který je současně průmyslový i politický, je naprosto nemyslitelný v úzkém rámci „odborářských požadavků“.

N: Děkuji za rozhovor. Chtěl byste něco vzkázat perským čtenářům?

IM: Mohu Vám všem jenom popřát mnoho úspěchů v našem společném zápase za radikální společenskou přeměnu, kterou všichni tak nutně potřebujeme. A věřím, že se touto cestou vydáme.

Přeložil Radovan Baroš
Revize překladu Michael Hauser